

Володимир Васильович ІЛЬІН,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософських та соціальних наук Київського
державного торговельно-економічного університету

ТЕОЛОГО-РАЦІОНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ГУМАНІЗМУ

Епоха Відродження стала безпосереднім імпульсом, умовою культурної еволюції Європи. Створення промислових центрів, урбанізація, потік нових фактів, понять, переосмислення нової інформації призвели до генези нової картини світу і, що особливо важливо, до нової структури пізнання. Як вважає Е. Гуссерль, історії Європи “притаманна іманентна філософська ідея, або, що те ж саме, іманентна теологія, яка, з погляду універсального людства, усвідомлюється як прорив і початок розвитку нової людської епохи, доби людства, яке віднині просто хоче жити й може жити, вільно творячи своє буття, своє історичне життя згідно з ідеями розуму, з безконечними завданнями“ [2, 67].

Підкреслимо, що кордони й еволюція Відродження, а, отже, його гуманістичних ідей були просторово-часовими: розвиток культури в часі призводив до її географічного зміщення, а воно в свою чергу визначало долю епохи в часі. Безперечно, ідеї гуманізму поширювалися не тільки в західноєвропейській культурі, а й знайшли своє безпосереднє відображення в українській філософській думці. Зазначимо, що вона не була простим віддзеркалюванням цих ідей, а створювала своє розуміння і своє відношення до світу, опосередковано впливаючи, в свою чергу, на виникнення нових уявлень та поглядів у гуманізмі Ренесансу і Нового часу. “Якщо ми простежуємо історичні зв’язки, – зазначає Е. Гуссерль, – виходячи, як це необхідно, від нас самих і нашої нації, то історична безперервність вестиме нас від нашої нації дедалі ближче до сусідньої, і так від нації до нації, від епохи до епохи“ [2, 67].

Зазначимо, що ця трансформація для України була складною, відбувалася під впливом ідей Реформації, котра багато в чому була резонансом Відродження. Світогляд Відродження, відмічав

Д.І.Чижевський, “переживав в 16 ст. серйозну кризу, коли виступили реформаційні течії, які почасти йшли в тому самому напрямі, почасти підривали головні коріння ідеалів Ренесансу” [6, 215]. Спонукальною причиною активізації філософсько-гуманістичної думки в Україні було і те, що і Ренесанс, і Реформація мали не тотожні міркування про людину, оскільки релігійний індивідуалізм Реформації за своєю суттю зовсім інший, ніж егоцентричний індивідуалізм Ренесансу.

Дослідження історичної долі осередків західноєвропейської культури Відродження підводять впритул до фундаментальної проблеми її зв'язку з історією світової культури. Загальна філософська ідея невіддільності *нескінченного* інтегрального буття і *скінченного* буття конкретизується через культуру, саме визначення якої включає певну екстеріоризацію локальних подій і насамперед тих подій, котрі знаменують собою незворотній розвиток науки, тобто незворотне прирощення знань про світ і влади над світом. Екстеріоризацію по відношенню до жанрів – вплив знань на емоції і емоцій на знання. Екстеріоризацію в просторі – вплив на національну і далі загальнолюдовську культуру. Екстеріоризацію в часі – засвоєння минулого і вплив на майбутнє.

Важливо відмітити, що соціально-економічний прогрес, який розпочався в Україні з XV ст., поява великої кількості міст, інтенсивний розвиток зовнішньоекономічних зв'язків сприяли поширенню гуманістичних ідей. Тобто, створення передумов для виникнення нового способу виробництва, буржуазних відносин посилюють інтерес до рідної культури, історії, мови, пробуджується національна свідомість; з'являється розуміння необхідності широкого розвитку освіти і науки, зростає кількість шкіл і підвищується їх освітній рівень (починаючи вже з середини XV ст.). Тісні економічні, торговельні і культурні зв'язки із Заходом зродили попит на людей високої освіти, які були потрібні як для певних професій, так і для науки, культурного життя. Але оскільки ні вищих, ні середніх навчальних закладів на той час в Україні не було, то багато українських юнаків продовжували освіту в польських і західноєвропейських університетах.

562.570

Безперечно, джерела вітчизняної філософської думки потрібно шукати в тому часі, коли на території давньоукраїнської держави почався новий етап культурної еволюції, який можна порівняти за його масштабом і наслідком із духовною революцією. Він ознаменований формуванням особливого філософського світогляду і того типу взаємин філософії і культури, котрий відзначається як філософська культура Київської Русі. Саме в цей час у ході творчого діалогу міфоепічної свідомості з візантійським християнством (насамперед з еліно-елліністичним світоглядним ядром останнього) заклався фундамент українського менталітету (X-XII ст.) (А.К.Бичко, І.В.Бичко).

Утворений в результаті взаємозв'язку давньоруської культури з візантійським християнством „творчий синтез“ „виявився активно-вибірковим насамперед з боку киеворуського його складника, про що свідчить хоча б слов'яномовна (а не грекомовна) його (синтезу) форма. Інакше кажучи, киеворуська культура (і менталітет), що народжувалися в діалозі з візантійським християнством, інтегрували в себе лише ті елементи останнього, які виявилися “співзвучними” світоглядно-ментальним орієнтаціям киеворуської (“полянської” насамперед) людності [1, 30]. (Зауважимо, що ця проблема потребує окремого аналізу).

Важливо наголосити, що філософсько-світоглядні і релігійні ідеї, засвоювані в процесі взаємодії з греко-візантійською культурою, не механічно переносилися, а синтезувалися, суттєво перероблювалися з урахуванням потреб киеворуського суспільства. Тому в інституціональному, змістовному і формальному планах виділяються тенденції вітчизняної філософської традиції, котра зароджується в XI ст., накреслюються типологічні ознаки власне філософії. Але, незважаючи на європейський характер киеворуської культури (особливо культури філософської, оскільки вона включала в себе елементи західноєвропейської культури), потрібно відзначити її тяжіння до східної культури, східного (візантійського) світосприйняття, східної ментальності. Союз слова і мудрості, єдність “любові до Логоса” і “любові до Софії” збагачують мислення і мову.

Таким чином, вплив античних традицій, які зберігалися у візантійській культурі, союз Логоса і Софії, авторитет християнського

неоплатонізму говорять про те, що українська філософія бере витоки з еллінської цивілізації. Але, враховуючи “співзвучність” із світоглядно-ментальними орієнтаціями “києворуської людності”, її характерною рисою треба визнати неприйняття логіко-дискурсивного способу мислення, властивого західноєвропейській схоластичній філософії (який у Новий час виродився в форми крайнього індивідуалізму і тенденційного раціоналізму). В києворуській філософській думці зберігаються і продовжуються традиції античного філософського діалогу, які, з’єднавшись з біблійними, середньовічними і ренесансними мотивами, яскраво виявляються в творчості українських полемістів (особливо Івана Вишенського та Григорія Сковороди).

Таким чином, гуманістичні тенденції на вітчизняному ґрунті виявляють себе на основі християнського вчення. Заперечуючи “модернізаторські” уявлення про гуманізм як явище в цілому антихристиянське, ми вважаємо, що він не заперечував християнство, а надавав йому нового, відмінного від середньовічної аскетичної традиції тлумачення. Яскравим виразником цієї тенденції може бути приклад “християнського гуманізму” Еразма Роттердамського, тейярдизм тощо.

Як уже зазначилось, аналіз сутності гуманізму показує, що поширення в просторі і часі не перетворювало його з *історичної* категорії на *логічну*, а, навпаки, зробило гуманізм *історичною* категорією, об’єктом незворотної трансформації, котра зберігає певний тотожний собі суб’єкт. Розширення і трансформація поняття “гуманізм” наближали його до поняття “відродження”, надавали більш загального об’єму (за змістом і хронологічними рамками). Як і для Відродження в цілому, для гуманізму характерна особлива просторово-часова сфера, де його *минуле* і *майбутнє*, Проторенесанс і Постренесанс наче перенесені в *тепер*, де в одному історичному моменті вони злилися в найбільш явній формі.

Без сумніву, це стосується й України, в якій, починаючи з кінця XV ст. (внаслідок специфічних соціально-економічних умов), поширюються і розвиваються ідеї гуманізму. Зокрема, центрами цього поширення стали братства, які існували здавна при парафіях, але займалися не тільки церковними справами, а й брали активну

участь у громадському житті міст і сіл. Вони організують освіту та культуру, контролюють церковну діяльність і включаються до боротьби козацтва проти ворогів України. При братствах існували школи, через які, відзначає Д.І.Чижевський, “проходили не тільки цілі покоління духовенства, але й представники усіх верств українського суспільства; таким чином, можна вважати їх університетами sui generis. До цих шкіл їхали здобувати освіту представники інших православних країн“ [17, 29].

Український гуманізм завдяки ренесансним і реформаційним впливам не був однорідним. У ньому можна виділити три етапи. Перший (приблизно до середини XVI ст.) типологічно схожий із раннім італійським: розробляється суспільно-політична проблематика, питання етики й естетики. На другому етапі (з другої половини XVI – до початку XVII ст.) відбувається інтенсивна розробка ранньогуманістичних ідей у переплетенні з реформаційними, а також з ідеями візантійського Відродження; активно формується історична самосвідомість українського народу, розвивається ідеал гуманістичного патріотизму. Третій етап (друга третина XVII – початок XVIII ст.) характерний тим, що розробляється весь комплекс гуманістичних ідей у значно меншому переплетенні з реформаційними.

З огляду на сказане, з повною підставою можна констатувати, що в Україні середньовічні принципи філософування зазнають значної трансформації в XVI ст. у зв'язку з переорієнтацією філософської думки від *богопізнання до пізнання людини та визнання її самоцінності*. Як уже зазначалося, причини цього явища мали не тільки зовнішній характер (Україна в той час разом з Польщею рухалася в руслі західноєвропейських процесів), а й у внутрішній: збереглися традиції давньоруської філософської думки, де проблеми людини надавалося великого значення. Причому не в однозначній її описовості, оскільки тогочасне українське філософське мислення було на тому рівні, на якому, як зазначав Ж.-П. Сартр, свідомість “не є частковим значенням, котре можна було б назвати внутрішнім смыслом, або самопізнанням; вона є виміром трансфеноменального буття в суб'єкті“ [5, 121].

Таким чином, вітчизняні мислителі, спираючись на здобутки своїх попередників, розвивають ідеї гуманістичного антропоцентризму

з його трактуванням людини як найвищої цінності, обґрунтовують стихійне самоствердження особистості в її суто земному вимірі. Аналіз їхніх поглядів дає можливість виділити такі характеристики людини: вона – творець самої себе через причетність до божества; орієнтація відбувається не на абстрактну людину, а на реальну, яка не “маріонетка” в руках творця, а відповідальний його “співробітник”. У центр філософських роздумів ставилися також проблема співвідношення Бога й людини, наближення Бога до людини (боговтілення), ототожнення Бога й людини, визнання людини досконалим за своєю природою творінням, рівним божеству (Л.Зизаній, Рогатинець); розуміння людини як істоти тілесної й духовно здорової, не зіпсованої “гріховним” минулим (Л. Зизаній, Рогатинець), а також обожнення людини.

Не виникає сумніву, що проблематика, яку розв’язувала українська філософська думка, аналогічна до тієї, котра хвилювала західноєвропейських мислителів. Проте, в силу зазначених специфічних особливостей, вирішення філософських проблем здійснюється в українському “варіанті”, відмінному від західноєвропейського в цілому ряді положень. Зокрема, у вітчизняному гуманізмі людський індивід є не лише скупченням реальностей загального характеру (матерія, ідея тощо), а становить неділиме ціле, єдність якого – в абсолютному. Така позиція вже в ХХ ст. знаходить відгук у персоналістській філософії, представник якої Е.Муньє вважає: “Подібна абсолютизація особистісного начала не відокремлює людину ні від світу, ні від інших людей. Олюднення Бога освячує єдність землі і неба, плоті і духу, спокутувану жертву людського діяння, яке знаходиться під захистом благодаті” [3, 113]. В контексті персоналістського бачення проблеми співвідношення Бога і людини стають зрозумілими інтелектуальні пошуки українських мислителів-гуманістів. Очевидно, що для них є зрозумілим глибинний смисл людського існування, який полягає не в тому, щоби злитися з абстрактною всезагальністю природи або “царства ідей”, а в тому, щоби змінити “таїну” своєї душі, щоби “увібрати” в неї Царство Боже і втілити його на землі. “Таїна” душі, котра “зважається” на такий “особистий вибір”, недоторканна; про неї ніхто не може судити, ніхто не знає її, навіть ангели, навіть Бог.

Підкреслимо, що орієнтація на розуміння людини, її призначення в духовній культурі в новому, ренесансному осмисленні була започаткована в творчості раних українських гуманістів (Ю.Дрогобича, П.Русина, С.Оріховського) в основному в формі неолатинської поезії і літератури, хоча в деяких випадках ці проблеми обмірковувалися і на рівні філософської рефлексії. В такій ситуації значну роль відіграли, по-перше, традиції орієнтації інтелектуально-богословської культури України на візантійську освіченість та ідейно-теоретичну спадщину Київської Русі, і, по-друге, сама ментальність українського народу, для якої властивий “емоційно-чуттєвий характер”, “кордоцентричність” (О.Кульчицький), що зменшує роль раціонально-вольової компоненти у проявах національного характеру. В процесі подальшого розвитку, в період загострення соціальних, політичних і національних суперечностей, котрі викликали до життя *міжконфесійні* проблеми і висунули на перший план проблеми *релігійні*, ренесансно-гуманістичні ідеї відійшли на другий план. Продовжуючи розвиватися, вони пристосовуються і стають на службу нової, реформаційної по суті ідеології. Це зумовлено тим, що з другої половини XVI ст. Україну охопили релігійні заворушення, котрі були “сприятливішими” для впливів Реформації, аніж Ренесансу. Протестантські реформаційні рухи знайшли поширення в Україні, щоправда, переважно серед шляхетських кіл. Але значення реформаційних течій, зокрема саме на Україні впливового “антитринітаризму” (социніанства або “аріанства”), для цих кіл було величезне. Саме ці течії привели своїх прибічників серед української шляхти й почасти міщанства до тіснішого зв’язку з духовною культурою західної Європи.

В умовах, які склалися, ренесансно-гуманістичні ідеї, своєрідно проявляючись у духовній культурі України того часу, утвердили в ній немов би другу, проміжну і підлеглу, співіснуючу з реформаційною лінію розвитку, більшою мірою зорієнтовану на західноєвропейську “вченість”, котра “вплітала” в думки вітчизняної духовної культури переосмислені ідеї західноєвропейського Відродження. Погодимось з К.Ясперсом, що цей процес як цілісність світу людського існування й творчості можна збагнути лише через рух людського спілкування, оскільки “в інтенції, спрямованій на безмежну комунікацію, дістає

вираження взаємозв'язок усіх людей щодо можливого порозуміння". Проте не можна забувати, що гуманістичний сенс спільності „не вичерпується ані пізнаним і сформульованим, ані тим, що може бути подано будь-яким доцільним, наочним чи образним способом; її можна осягнути тільки тоді, коли все це ґрунтується на комунікації людини з людиною“ [8, 269].

Важливо підкреслити значення глибинної філософсько-інтелектуальної течії в проголошенні і ствердженні гуманістичних принципів в українській філософській думці епохи Відродження, котра пов'язана з творчістю П.Могили, найвидатнішого церковного і культурного діяча України XVII ст. Дослідник творчості П.Могили В.М.Нічик стверджує, що проблема “Бог – світ – людина”, поставлена філософом, породила чимало ідей, котрі “згодом привертали увагу не лише Т.Прокоповича, Г.Сковороди, П.Юркевича, а й В.Соловйова, М.Бердяєва, П.Флоренського, а також С.Кіркегора, М.Шелера, М.Бубера, Ж.Марітена, Е. Фромма, М. Гайдеггера та багатьох інших мислителів“ [4, 10]. Тобто можна без сумніву говорити про співзвучність міркувань П.Могили та екзистенційних мотивів сучасної філософії.

Підкреслимо, що антропософська проблематика з її гуманістичним змістом і “екзистенційним” напруженням стане провідною не тільки в його учнів і послідовників (Д.Туптала, І.Гізеля, Г.Сковороди), а визначить напрями і школи в наступному розвитку філософського знання, котре буде прагнути знайти місце і щастя людини в цьому світі.

Ми вважаємо, що з антропософії П.Могили виводиться ряд принципів, але провідне місце належить любові, яка стає основою всієї системи філософсько-теологічних роздумів мислителя. Він передбачає і знає, що, виходячи з Платонового Ероса, який обіймає все, любов “є бажанням життя”, “афектом буття” (Фіхте), “бажанням повноти, бажанням повноцінності, народженої в красі”, прагненням обоження і віри, що “краса врятує світ” (Ф.Достоевський), і це добре сказало християнство, бо воно є “релігією абсолютно бажаного” (Б.Т.Вишеславцев).

Особливо актуальним для нашого часу є вчення П.Могили про людину, в якому “фокусується” вся екзистенційно-персоналістська

“напруженість” його філософії. У цьому вченні поєднується візантійсько-неоплатонічна традиція гармонії й барокова антитетичність. Проте він не знав “жаху” усвідомлення мізерності й самотності людини та її земного світу перед безмежністю універсуму, такого знайомого Б.Паскалю. Земля ще залишається затишною і просторою оселею людини, створеної для неї Богом. Але вже в Паскаля окреслюється майбутнє усвідомлення безмежної глибини й невичерпності самої людини, котра як “вінець” творіння як “опосереднююча” ланка між світом та Богом є самоцінністю.

Звернення до духовної людини як прагнення відходу від гріховно-руйнівного “володарювання плоті” є не стільки містично-іраціоналістичним заклик до “наближення до Бога”, “богопізнання”, скільки “відкрити” людину у новому вимірі. Нагадаємо, що в цьому ж напрямку йшли М.О.Бердяєв, В.С.Соловйов, М.О.Лосський, Л.Шестов, не кажучи вже про Г.Сковороду і П.Юркевича. В даному випадку П.Могила надає перевагу платонівським інтерпретаціям, бо його розчаровують розум і наукові методи, які хоча і необхідні для пізнання психічних явищ, проте за їх допомогою людство ніколи не зможе збагнути до кінця таємницю, глибину і безсмертя своїх духовних первнів, які прилучають людину до творчої божественної природи. Нагадаємо, що в заснованому Могилою колегіумі в кожному курсі натурфілософії викладався спеціальний курс “De anima», де студентам надавалися нагромаджені тогочасною наукою знання про психічне життя людини.

Внесок Могили у вирішення проблеми людини давав інтелектуальний поштовх до подальшого розвитку гуманістичних тенденцій в українській філософії. А це сприяло істотним змінам у ментальності, у способі мислення і філософування українського народу та його еліти, вело до виділення значущості особистості у вирішенні актуальних проблем індивідуального і суспільно-політичного буття.

1. Бичко А.К., Бичко І.В. Феномен української інтелігенції. – Дрогобич: Б.В., 1997. – 115 с.

2. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1996. – С. 62-94.

3. Мунье З. Персонализм // Французская философия и эстетика XX века. – М.: Искусство, 1995. – С. 105-214.
4. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – 328 с.
5. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. Нариси феноменологічної онтології // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1996. – С. 113-182.
6. Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початку до доби реалізму). – Тернопіль: МПП Презент, 1994. – 480 с.
7. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: УКСП Кобза, 1992. – 230 с.
8. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – 527с.

Володимир Ільїн. Теолого-раціональні джерела українського філософського гуманізму. В статті показано, що гуманістична спрямованість українських мислителів XVI-XVII ст. за своїм концептуальним змістом багато в чому була співзвучна ідеям, теоріям, поглядам філософів західноєвропейського Відродження, Реформації, раннього Просвітництва. Джерелами українського гуманізму XVI-XVII століть була теоретична і філософська спадщина культури Київської Русі, в якій домінували традиції неоплатонізму з його ірраціонально-екзистенційними мотивами, софійно-діалектичним стилем мислення, ідеї східновизантійської патристики. Звернення до проблеми людини, вирішення якої пов'язувалося з розумінням сутності Бога, робить світогляд українського гуманізму XVI-XVII століть антропоцентричним.

Владимир Ильин. Теолого-рациональные истоки украинского философского гуманизма. В статье показано, что гуманистическая направленность украинских мыслителей XVI-XVII веков своим концептуальным содержанием во многом созвучна идеям, теориям, взглядам философов западноевропейского Возрождения, Реформации, раннего Просвещения. Истоками украинского гуманизма XVI-XVII веков было теоретическое и философское наследие культуры Киевской Руси, в котором доминировали традиции неоплатонизма с его иррационально-экзистенциальными мотивами, софийно-диалектическим стилем мышления, идеи восточновизантийской патристики. Обращение к проблеме человека, разрешение которой

связывалось с пониманием сущности Бога, делает мировоззрение украинского гуманизма XVI-XVII веков антропоцентричным.

Volodymyr Pyin. Theological and rational sources of Ukrainian philosophical humanism. The author shows that humanistic conceptions of Ukrainian philosophers of the XVI-th-XVIII-th centuries were very close to the ideas, theories and views of West European philosophers of Renaissance, Reformation and early Enlightenment. The source of Ukrainian humanism of the XVI-th-XVIII-th centuries was theoretical and philosophical heritage of Kyiv-Rus culture where predominated Neoplatonic traditions with irrational and existential motives and dialectal style of thinking. Trying to solve the problem of man, connected with realizing the essence of God, makes the Ukrainian humanism of the XVI-th-XVIII-th centuries anthropocentric.